

УДК 347.51

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.1.34>

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО ЗА ШКОДУ, ЗАВДАНУ У СТАНІ КРАЙНЬОЇ НЕОБХІДНОСТІ

Попова С.О.,
*доктор філософії у галузі «Право»,
старший викладач кафедри цивільного права та процесу факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3628-1513>
e-mail: sophikpoter@ukr.net*

Попова С.О. Особливості цивільно-правової відповідальності поліцейського за шкоду, завдану у стані крайньої необхідності.

Стаття присвячена визначенню особливостей цивільно-правової відповідальності поліцейського за шкоду, завдану у стані крайньої необхідності. У статті здійснено аналіз ознак вчинення правопорушення у стані крайньої необхідності у контексті цивільно-правової, адміністративної та кримінальної відповідальності. Звертається увага на те, що стан крайньої необхідності у цивільному законодавстві не містить ознаки правомірності, незважаючи на те, що така характеристика присутня у кримінальному законодавстві і є обставиною, що виключає відповідальність у адміністративному. Встановлено, що під час здійснення правоохоронної діяльності поліцейські можуть завдавати шкоди цивільним правам та інтересам фізичних та юридичних осіб і що відшкодувати шкоду за такі дії, згідно закону, буде держава. Досліджено судову практику визнання працівників правоохоронних органів правопорушниками, незважаючи на вчинення діяння у стані крайньої необхідності, коли небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами. Наведено декілька прикладів щодо цивільно-правової відповідальності під час здійснення правоохоронної діяльності. Визначено, що виконання службових обов'язків поліцейського вважається їх здійснення у робочий час або за наказом. Проаналізовано порядок відшкодування шкоди особам, яка була завдана поліцейським під час виконання службових обов'язків. Визначено, що цивільне законодавство містить прогалини щодо умов звільнення від цивільно-правової відповідальності поліцейського у разі завдання шкоди при затриманні особи, яка вчинила правопорушення. На основі проведеного аналізу було зроблено висновок, що дії поліцейського, за яких він завдав шкоди цивільним правам та інтересам осіб у стані крайньої необхідності, можна визнавати правомірними і покладати відшкодування на правопорушника, якого намагався притягти до відповідальності поліцейський.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність, поліцейський, правоохоронна діяльність, крайня необхідність, правомірна діяльність, звільнення від відповідальності.

Popova S. Features of the civil liability of the police officer for damage caused in a state of extreme necessity.

The article is devoted to defining the features of the civil liability of a police officer for damage caused in a state of extreme necessity. The article analyzes the signs of committing an offense in a state of extreme necessity in the context of civil, administrative and criminal liability. Attention is drawn to the fact that the state of extreme necessity in civil legislation does not contain signs of lawful activity, despite the fact that such a characteristic is present in criminal legislation and it is a circumstance that excludes liability in administrative legislation. It has been established that during the implementation of law enforcement activities, police officers may violate the civil rights and interests of individuals and legal entities, and that, according to the law, the state will compensate for such actions. The judicial practice of recognizing law enforcement officers as offenders, despite the act being committed in a state of extreme necessity, when the danger under the given conditions could not be eliminated by other means, was studied. Several examples of civil liability during law enforcement activities are given. It is determined that the performance of official

duties of a police officer is considered to be performed during working hours or by order. The procedure for compensating individuals for damage caused by police officers during the performance of official duties was analyzed. It was determined that the civil legislation contains gaps regarding the conditions for exemption from civil liability of a police officer in the event of causing damage during the arrest of a person who has committed an offense. On the basis of the conducted analysis, it was concluded that the actions of the police officer, in which he harmed the civil rights and interests of persons in a state of dire need, can be recognized as legitimate and compensation should be imposed on the offender whom the police officer tried to bring to justice.

Key words: civil liability, police officer, law enforcement activity, extreme necessity, lawful activity, liability exemption.

Постановка проблеми. Правоохоронна діяльність пов'язана із забезпеченням законності, правопорядку, захисту прав та інтересів осіб, тому є важливим аспектом для дотримання безпеки держави та громадян. Водночас, така діяльність передбачає чималий ризик для життя і здоров'я безпосередньо правоохоронців, адже полягає у застосуванні певних мір впливу на правопорушників для попередження або припинення порушень. Під час здійснення правоохоронної діяльності поліцейські стикаються із проблемами, пов'язаними із вчиненням супротиву під час виконання службових обов'язків. Це призводить до порушення прав інших осіб, у тому числі, завдання шкоди цивільним правам та інтересам, що вимагає несення поліцейськими цивільно-правової відповідальності. Як чинити у випадку, коли працівник правоохоронних органів діяв у стані крайньої необхідності для запобігання іншому правопорушенню, якщо згідно положень про крайню необхідність, визначену Цивільним кодексом України, поліцейський буде вважатися правопорушником і держава буде відшкодовувати завдану ним у такому стані шкоду, незважаючи на його професійні обов'язки?

Стан дослідження проблеми. Проблематикою притягнення до цивільно-правової відповідальності поліцейських під час виконання службових обов'язків займалися Л.І. Каленіченко, О.І. Панченко. Щодо питань крайньої необхідності у цивільному праві, то їх розглядав О.А. Волков, а також І.О. Дзера. Проте, у вітчизняній правовій доктрині відсутні роботи, присвячені безпосередньо особливостям цивільно-правової відповідальності поліцейського за шкоду, завдану у стані крайньої необхідності.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є визначення особливостей цивільно-правової відповідальності поліцейського за шкоду, завдану у стані крайньої необхідності. Завданням статті є встановлення загальних положень, які регламентують стан крайньої необхідності у цивільному законодавстві України, можливість застосування вказаних положень при регулюванні діяльності поліцейського під час виконання службових обов'язків та висловлення пропозицій щодо оновлення нормативного забезпечення досліджуваної сфери.

Виклад основного матеріалу. Однією з функцій цивільно-правової відповідальності є компенсаційна, яка полягає у відновленні попереднього становища або хоча б наближення до цього і передбачає справедливе відшкодування збитків за завдану шкоду. Проте, іноді трапляються випадки, коли начебто правопорушення вчинене, наявні його ознаки, але цивільно-правова відповідальність не настає. Йде мова про ситуації, коли особа звільняється від відповідальності. У той же час, не вважається умовою для звільнення від відповідальності вчинення шкоди у стані крайньої необхідності. Хоча насправді особа діяла для відвернення більшої шкоди і в неї в цей час не було іншого вибору, окрім того, щоб завдати шкоди.

Відповідно до ч. 1 ст. 1171 ЦК України шкода, завдана особі у зв'язку із вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами (крайня необхідність), відшкодовується особою, яка її завдала[1]. Таким чином, можна прослідкувати ознаки крайньої необхідності за цивільним законодавством, а саме: 1) особі було завдано шкоду, тобто є правопорушник і потерпілий; 2) дії правопорушника були спрямовані на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи; 3) небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами, а, отже, не можливо було відвернути, не завдавши шкоди; 4) шкода відшкодовується особою, яка цю шкоду завдала. Варто зазначити, що останній пункт доповнюється абз. 2. ч. 1 ст. 1171 ЦК України, де зазначено, що особа, яка відшкодувала шкоду, має право пред'явити зворотну вимогу до особи, в інтересах якої вона діяла[1]. Це означає, що для відшкодування шкоди потерпіла особа спочатку звертається з вимогою про компенсацію до особи, яка діяла у стані крайньої необхідності, хоча в неї були присутні лише позитивні наміри. Лише після

цього, правопорушник, у цьому контексті, звертається до особи, інтереси якої він захищав і відвертав більшу шкоду, яка могла бути завдана.

Поняття стану крайньої необхідності в ЦК України і КК України збігаються редакційно і змістовно, за винятком передбаченого в КК України застереження про те, що такий стан може вважатися правомірним, якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності. Можна погодитися із твердженням І.О. Дзери про те, що подібне застереження може бути корисним і під час розгляду цивільних справ, а тому воно заслуговує на введення його до ч. 1 ст. 1171 ЦК України, що відповідало б і логіці структурної побудови ст. 1167 ЦКУ, згідно з ч. 1 якої шкода, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, зокрема й у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується [2, с. 24]. Також це було б справедливим з морально-етичної точки зору до особи, яка на власний ризик, так би мовити, рятувала іншу особу або її права чи інтереси, але з позиції цивільного законодавства повинна платити за своє рішення. Зрозуміло, інколи вважається, що це було її особисте рішення і від особи не вимагалось вчинення будь-яких подібних дій, спрямованих на відвернення більшої шкоди.

Проте, така думка не стосується правоохоронців під час виконання службових обов'язків, адже в них немає вибору, а є чітка інструкція, службовий наказ, яких потрібно дотримуватися. І у випадках із завданням шкоди фізичній або юридичній особі під час здійснення правоохоронної діяльності поліцейський потрапляє у ситуацію, коли лише окремі положення, пов'язані із джерелами підвищеної небезпеки, можуть визнавати їх такими, що не будуть відшкодовувати завдану шкоду. В іншому разі – на розсуд суду або потерпілого, який може не звертатися про відшкодування.

Водночас, ч. 2 ст. 1171 ЦК України надає суду право враховувати обставини, за яких було завдано шкоди у стані крайньої необхідності, покласти обов'язок її відшкодування на особу, в інтересах якої діяв заподіювач шкоди, або зобов'язати кожного з них відшкодувати шкоду в певній частині або звільнити їх від відшкодування шкоди частково або в повному обсязі. Надання суду права на прийняття такого широкого набору альтернативних рішень важко заперечувати. Проте недоліком ч. 2 ст. 1171 ЦКУ необхідно визнати відсутність у ній будь-яких критеріїв для застосування її положень [2, с. 24].

Щодо усунення небезпеки для захисту чужих інтересів О.А. Волков чітко зазначив, що розмежування таких категорій як «усунення небезпеки» та «дії в стані крайньої необхідності» привело до висновку про те, що у структурі вітчизняного Цивільного кодексу достатньо послідовно розрізняються наслідки дій, спрямованих на усунення небезпеки чи запобігання завданню шкоди, захист чужих майнових інтересів тощо (глави 79 та 80 ЦК України), і завдання шкоди у стані крайньої необхідності (ст. 1171, яка знаходиться у главі 82 ЦК України). У ЦК України розмежування зазначених відносин проводиться за ознакою об'єкта, якому загрожувала небезпека, суб'єкта, якому завдана шкода, та характеру дій, спрямованих на усунення небезпеки. Це дозволяє достатньо чітко розмежувати зобов'язання відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності, та інші недоговірні зобов'язання, спрямовані на запобігання загрози виникнення шкоди [3, с. 12]. Але, знову ж таки, у цих положеннях не йде мова про здійснення правоохоронної діяльності.

У цьому контексті варто вказати, що поліцейський під час здійснення правоохоронної діяльності діє в інтересах держави, суспільства, адже відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Національну поліцію» національна поліція України (поліція) – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку [4]. А, отже, з цього можна зробити висновок, що відшкодовувати шкоду буде держава, адже вона виступає як юридична особа у вказаних цивільних правовідносинах. Проте, необхідно вказати, що навіть якби поліцейського визнали винним у правопорушенні, то, знову ж таки, шкоду відшкодовувала б держава. Ч. 3 ст. 19 Закону України «Про Національну поліцію» визначено, що держава відповідно до закону відшкодовує шкоду, завдану фізичній або юридичній особі рішеннями, дією чи бездіяльністю органу або підрозділу поліції, поліцейським під час здійснення ними своїх повноважень [4]. Зрозуміло, потім уповноважені органи держави могли б звернутися із регресною вимогою до цього правоохоронця, але це інше питання. Нас цікавить проблематика того, що держава виступає гарантом безпеки громадян, вживає усіх засобів для запобігання завданню збитків особам, і, водночас, повинна відшкодовувати шкоду, якщо поліція діє у її інтересах.

У ЦК України не передбачено звільнення від цивільно-правової відповідальності у разі завдання шкоди при затриманні особи, яка вчинила злочин. Між тим інститут затримання особи, яка вчинила злочин, має велике суспільне значення, адже дозволяє доставити затриманого до уповноваженої службової особи та оперативно вирішити питання про притягнення його до відповідальності [5,

с. 132]. Тим самим гарантувати безпеку осіб від порушника, що є проявом дій в інтересах держави та суспільства.

Щодо подібної ситуації, то у справі № 607/5938/20, яку розглядав Тернопільський міськрайонний суд Тернопільської області поліцейського визнали таким, що повинен відшкодувати шкоду і поклали таке відшкодування на відповідний Департамент нацполіції.

З матеріалів справи видно, що поліцейський діючи відповідно до вимог Закону України «Про Національну поліцію» прийняв рішення про зупинку транспортного засобу на іноземній реєстрації, який рухався на великій швидкості. З цією метою було увімкнено проблескові маячки та звуковий сигнал, щоб водій зупинився, однак останній цього не зробив, у зв'язку із чим було розпочато його переслідування. Метою переслідування було перевірити особу водія на причетність до скоєння правопорушень. Водій не реагував та збільшував швидкість. У підсумку, поліцейський аби слідувати за згаданим автомобілем, повторював його маневри на дорозі і не справився з керуванням та зіткнувся з іншим автомобілем [6]. Тобто, проаналізувавши вищезазначене, варто зробити висновок, що дії поліцейського можна оцінювати як вчинені у стані крайньої необхідності. По-перше, під час зіткнення з іншим автомобілем правоохоронець завдав шкоду власнику автомобіля. По-друге, дії правопорушника-поліцейського були спрямовані на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, тобто держави. По-третє, небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами, а, отже, не можливо було відвернути, не завдавши шкоди, адже інший автомобіль, якого переслідував поліцейський, втікав.

З цих підстав попередньо у справі № 607/17490/19 у Тернопільському міськрайонному суді Тернопільської області про притягнення поліцейського до адміністративної відповідальності за порушення правил дорожнього руху, суд прийшов до переконання, що в обстановці, що склалася під час виконань прямих службових повноважень водій службового патрульного автомобіля ОСОБА_2 діяв в умовах крайньої необхідності з метою запобігти вчиненню або продовженню вчинення можливого правопорушення і його дії відповідали характеру вчиненого водієм автомобіля діяння з метою усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує охоронюваним законом інтересам суспільства та держави, враховуючи, що цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності [7]. Та це стосувалося лише обставини, що виключає адміністративну відповідальність.

У той же час, під час розгляду судом цивільної справи суд зазначив, що співробітник поліції, який керує службовим транспортним засобом і вчиняє ДТП, навіть під час виконання ним його службових обов'язків, вчиняє цивільний делікт не під час здійснення адміністративно-владних повноважень, а допускаючи порушення принципу генерального делікту, тобто загальної заборони пошкодження та знищення майна будь-якої особи [6]. Відповідно, незважаючи на виконання службових обов'язків та правомірність завдання шкоди особі, поліцейський усе одно буде вважатися правопорушником, а держава повинна буде відшкодувати завдану ним шкоду.

Схожа ситуація трапилася із поліцейським, який перебігаючи дорогу, мав намір затримати осіб, які за попередньою інформацією мали при собі значну кількість заборонених до обігу законом наркотичних речовин, чим спричинив ДТП. Проте, у вказаному випадку працівник правоохоронного органу був залучений до операції у свій вихідний без відповідного службового доручення. Тому, суд дійшов висновку, що поліцейський, перебуваючи на службі в Національній поліції, отримуючи день відпочинку не виконує свої службові обов'язки, що чітко визначено законом. Власна ініціатива відповідача допомогти поліцейським не можна розцінювати як залучення його до виконання службових обов'язків. Таким чином, на підставі вищезазначеного, а також керуючись внутрішніми переконаннями, суд вирішив присудити поліцейському відшкодування шкоди особі [8]. У цій справі про крайню необхідність мови не велося, проте саме про неї і йде мова, адже особі було завдано шкоду, дії поліцейського були спрямовані на усунення небезпеки, та небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами, а, отже, не можливо було відвернути, не завдавши шкоди. Можливо, мова йшла б про стан крайньої необхідності, якби поліцейський перебував на службі і виконував професійні обов'язки.

О.І. Панченко, проаналізувавши судову практику зазначила, що поліцейські, а також працівники інших правоохоронних органів звільняються від кримінальної відповідальності за шкоду, завдану при виконанні службових обов'язків із затримання правопорушників, якщо вони не допустили перевищення заходів, необхідних для правомірного затримання злочинця. Без сумніву, те ж саме має стосуватися і звільнення вищезазначених службових осіб від цивільно-правової відповідальності [5, с. 134].

Вищезазначені приклади судових справ викликають безліч суперечливих висновків. Насамперед, виконання службових обов'язків не впливає на те, що виникне необхідність відшкодувати шкоду державою за дії поліцейського, незважаючи на стан крайньої необхідності. І, знову ж таки, виходить, що громадяни, обираючи професію поліцейського, яка полягає у певному ризику заради безпеки суспільства, мовчазно погоджуються на те, що у випадку завдання шкоди іншим особам через відвернення більшої небезпеки, будуть вважатися правопорушниками, за яких державі потрібно буде відшкодувати шкоду.

Також, враховуючи положення ст. 1176 ЦК України і те, у цивільному законодавстві закріплено лише необхідність відшкодування шкоди працівниками правоохоронних органів за певні незаконні дії під час виконання службових обов'язків, складається ситуація, коли норми спрямовані на відповідальність поліцейських у зв'язку зі здійсненням правоохоронної діяльності, але не доповнюються положеннями щодо умов звільнення від відповідальності через ризик під час несення служби.

Л.І. Каленіченко зазначає, що однією з особливостей цивільно-правової відповідальності працівників Національної поліції України є те, що держава відшкодує у повному обсязі шкоду, завдану працівником Національної поліції України незалежно від наявності або відсутності вини у його діянні [9, с. 27]. Можна стверджувати, що через це працівники правоохоронних органів перебувають у нерівних відносинах із особами, які не мають відповідного статусу. Це негативно відображається на значенні цивільно-правової відповідальності, зокрема на реалізації його інформаційної функції. Вона полягає у інформуванні суспільства щодо моделей протиправної поведінки, можливих засобів впливу на правопорушників, змісту і особливостей конкретних видів відповідальності. Під час ознайомлення із такими ситуаціями, про які зазначалося вище, певним чином знецінюється робота правоохоронних органів, зокрема, наштовхує на додаткове оцінювання обстановки під час затримання правопорушників чи запобігання завдання шкоди особам неправомірними діями у зв'язку з тим, що крайня необхідність не буде враховуватися як правомірна і не виключатиме відповідальність.

Відсутність чітких правових приписів щодо випадків завдання надмірної шкоди при затриманні осіб, що вчинили злочин, негативно позначається на правозастосовній діяльності. Подібна правова прогалина, з одного боку, частково стримує і соціальну активність громадян, які надають допомогу у боротьбі зі злочинністю, а з іншого – не створює певних гарантій для цивільно-правового захисту правопорушників, інших осіб, потерпілих від невідповідних заходів щодо припинення їх дій [5, с. 134]

Висновки. Завданням поліцейського є забезпечення публічної безпеки і порядку, охорона прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави, протидія злочинності, надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам [4]. Під час їх виконання поліцейський як представник держави, потрапляє під пильну увагу з боку громадськості. Як від правоохоронця, від нього вимагається професійного виконання своїх обов'язків, дотримання правил тактовності, морально-етичних норм тощо. Водночас, коли працівники правоохоронних органів стають об'єктами обговорення, зокрема, у контексті вчинення ними певних правопорушень, це негативно позначається як на їх діловій репутації, на репутації Національної поліції України, так і на ставленні суспільства до держави як до гаранта безпеки прав і свобод осіб. Таким чином, коли під час виконання службових обов'язків у стані крайньої необхідності поліцейський завдає шкоди іншим особам, такі дії можна визнавати правомірними і покладати відшкодування не на державу (через те, що поліцейський діяв у її інтересах), а на порушника, через якого поліцейському довелося відвертати більшу шкоду і перебувати у стані крайньої необхідності.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 13.07.2023).
2. Дзера І.О. Особливості цивільно-правової відповідальності особи за шкоду, завдану у разі здійснення нею права на самозахист або у стані крайньої необхідності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2021. № 3. С. 21–26.
3. Волков О.А. Зобов'язання відшкодування шкоди, завданої в стані крайньої необхідності за цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03; кер. роботи Є.О. Харитонов; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2009. 20 с.
4. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>(дата звернення: 13.07.2023).

5. Панченко О.І. Цивільно-правова відповідальність поліцейських в Україні: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К.: МВСУ НАВС, 2019. 228 с.
6. Рішення Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 15.01.2021 у справі № 607/5938/20. URL:<https://reestr.court.gov.ua/Review/94371954>(дата звернення:13.07.2023).
7. Постанова Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області 02.10.2019 Справа № 607/17490/19. URL:<https://reestr.court.gov.ua/Review/84690397>(дата звернення:13.07.2023).
8. Рішення Кіровського районного суду м. Кіровограда від 15.02.2020 у справі № 405/6139/19. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/88363906>(дата звернення:13.07.2023).
9. Каленіченко Л.І. Місце і роль Національної поліції України у механізмі реалізації юридичної відповідальності. *Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття* : тези доп. учасників IV Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 20 лист. 2020 р.); Наук.-дослід. ін-т публ. політики і соц. наук. Харків: НДІ ППСН, 2020. С. 26–29.